

УДК 94(439+477)[321.01:316.423.3]“1956”

Олег Бажан

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: bazhanclio@ukr.net

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ ТА ПРОТЕСТНИЙ РУХ В УКРАЇНІ

На основі архівних матеріалів, насамперед документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, автор проаналізував реакцію на події Угорської революції 1956 року з боку українського суспільства. У статті наголошується на активізації антирадянських настроїв серед різних верств населення України, висловленні солідарності з угорськими повстанцями. Акцентовано увагу на поширенні протестних акцій на Закарпатті, а також серед угорських студентів Києва, Харкова, Дніпропетровська.

Ключові слова: Угорська революція 1956 року, Україна, антирадянська діяльність, протестні настрої.

Oleh Bazhan

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: bazhanclio@ukr.net

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION AND THE UKRAINIAN PROTEST MOVEMENT

On the basis of archival materials, first of all documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine and the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, the author analyzed the reaction of the Ukrainian society to events of the 1956 Hungarian Revolution. The article emphasizes the intensification of anti-Soviet sentiments among different groups of the Ukrainian population, expressing solidarity with the Hungarian rebels.

The author focuses on the dissemination of protest actions in Transcarpathia, as well as among Hungarian students in Kyiv, Kharkiv and Dnipropetrovs'k.

Keywords: the 1956 Hungarian revolution, Ukraine, anti-Soviet activity, protest sentiments.

«Боротьба за оновлення соціалізму», розпочата в Угорщині після смерті Сталіна, восени 1956 року призвела до збройного втручання з боку СРСР. Вторгнення радянських військ на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Навіть серед керівництва комуністичних та робітничих партій, ідейно близьких до КПРС, не було єдиної думки щодо доцільності й своєчасності такого кроку. Неоднозначно сприймалися угорські події в Україні. Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну й безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються матеріали, які свідчать про зовсім протилежне.

Указуючи на факти масової закупівлі товарів широкого вжитку населенням під час воєнної операції радянської армії на території Угорщини, КДБ при Раді міністрів УРСР у своїх численних спецповідомленнях ЦК КПУ звертав увагу й на «активізацію ворожих елементів» у республіці. Здійснюючи моніторинг настроїв українського суспільства, розбурханого хрущовськими реформами та подіями в Польщі, Єгипті, Угорщині, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 року кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з 1 січня по 1 жовтня 1956 року в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень — листопад 1956 р. таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ у жовтні–грудні 1956 р. кількість антирадянських проявів у м. Харкові серед інтелігенції і молоді в порівнянні з 1955 роком збільшилась у 6 разів¹.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності найбільше помічено в колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, в середовищі творчої інтелігенції. Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ дійшли висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви полягали в закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню й зовнішню політику КПРС.

Проте найбільша кількість антирадянських проявів з боку різних верств населення України, на думку аналітиків, стосувалась подій в

Угорщині. Протягом жовтня–листопада 1956 року органи КДБ зафіксували 141 випадок публічних виступів, розмов на побутовому рівні, присвячених Угорській революції.

Відмінні від офіціозу думки й погляди жителів України на події у сусідній країні працівники IV Управління КДБ систематизували таким чином:

1. Реагування, які виправдовують дії реакційних сил в Угорщині, та засуджують збройну інтервенцію СРСР.
2. Реагування, які демонструють солідарність із «заколотниками» та «закликають до відкритих контрреволюційних виступів проти радянської влади, а також висловлюють сподівання, що події у Польщі та Угорщині знайдуть відгук серед народів СРСР і викличуть зміни в політичному устрої нашої країни».
3. Поширення серед населення панічних настроїв про неминучість найближчим часом початку воєнних дій між СРСР і країнами капіталістичного табору (для прикладу, наприкінці листопада 1956 року поблизу Будинку культури м. Чернігова було виявлено листівки короткого змісту: «Незабаром війна»). Про зростання панічних настроїв серед населення за часів Угорського повстання свідчить і той факт, що окремі особи, в тому числі і військово-службовці, які проживали в містах Стрий і Самбір Дрогобицької області, поспіхом відправляли свої домашні речі до східних районів СРСР)².

Прагнення осмислити жовтневі події у Польщі та Угорщині, порівняти їх з політичною ситуацією, що склалася в Україні, спостерігалось у колах наукової і творчої інтелігенції. Директор Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук І. Крип'якевич так коментував реформаторський курс у сусідніх країнах: «... Становище в Угорщині та Польщі корінним чином відрізняється від становища на Україні. Там існують національні армії, власний адміністративний апарат і своєрідні національні тенденції у комуністичних партіях. Усього цього на Україні немає»³. Подібний погляд висловлював письменник І. Сенченко: «Угорщина та Польща розчистили собі шлях до кращого життя малою кров'ю, а от Україна не змогла зробити цього вчасно, пережила жахи 1933 та 1937 років і досі страждає»⁴. Львівський композитор А. Кос-Анатольський у приватних бесідах зазначав: «У Польщі та Угорщині відбуваються воєнні дії. Народи цих країн намагаються відійти від впливу Радянського Союзу, стати незалежними і будувати соціалізм на кшталт Югославії».

Особливу стурбованість спецслужб, вищого партійного керівництва, Закарпатського обкому КПУ викликало реагування на події в Угорщині осіб угорської національності.

Свій протест щодо втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини жителі Закарпаття висловлювали у вигляді розповсюдження листівок. Хроніку протестних акцій на Закарпатті допомагають відтворити спецдонесення місцевих органів держбезпеки, надіслані ЦК КПУ та КДБ СРСР у жовтні–листопаді 1956 року. 28 жовтня у м. Берегово на багатьох вулицях були розкидані 152 листівки угорською та російською мовами, в яких висловлювалася солідарність з Угорською революцією. 30 жовтня листівки такого ж змісту були розповсюджені в м. Ужгороді. Згодом, 19 листопада 1956 р., в Ужгородській середній школі № 10 (для угорців) знайдена листівка угорською мовою, виконана від руки, автор якої стверджував, що Закарпаття належить Угорщині. 25 листопада 1956 р. на базарі м. Ужгорода та в селищі Солотвино Рахівського району Закарпатської області знайдено антирадянські листівки із закликами підтримати повстання в Угорщині. Наступного дня органи КДБ повідомили ЦК КПУ про виявлення у с. Дяково Виноградівського району на приміщенні правління колгоспу антирадянського напису «повстанського змісту»⁵.

Серйозне невдоволення зовнішньою політикою СРСР спостерігалось і в інших регіонах України. 26 жовтня 1956 року в м. Миколаєві поблизу кораблебудівного інституту знайдена листівка такого змісту: «Радянські громадяни! Зверніть увагу на агресивну політику радянського уряду на території Угорщини. На пролиті радянськими військами <...> братську кров громадян Угорщини, які спробували звільнитися від комуністичного гніту <...> Протестуйте проти кривавої розправи наших військ в Угощині»⁶.

Додав клопоту працівникам Управління КДБ м. Одеси розшук невідомого, який у ніч на 25 листопада на території Одеського трамвайно-тролейбусного управління та місцевої туберкульозної лікарні зробив антирадянський напис: «Геть червоний імперіалізм»⁷. У своєрідний спосіб висловив свій протест начальник радіовузла м. Балти Одеської області М. Насуленко. На противагу офіційній інформації, яка поширювалась у республіці, М. Насуленко вранці 25 листопада 1956 року протягом 10 хвилин районною мережею транслював передачу радіостанції «Бі-Бі-Сі», присвячену подіям в Угорщині⁸. Посилення протестних настроїв серед населення під час Угорського повстання органи КДБ відзначали також у Дрогобицькій, Запорізькій, Львівській, Станіславській, Чернігівській областях та в Криму.

Безпосередньо з Угорським повстанням радянські спецслужби пов'язували збільшення випадків погроз на адресу комуністів, колгоспного активу, працівників радянського апарату, зростання числа страйків, невиходу на роботу.

У розпал осені 1956 року серйозні заворушення відбувалися в колах угорських студентів, які навчалися в різних вишах Києва, Харкова, Дні-

пропетровська. Не залишалась непоміченою для спецслужб поведінка переважної більшості угорських студентів Харківського політехнічного інституту, які відкрито висловлювались за підтримку повстанців в Угорщині. Намагаючись висловити солідарність угорській молоді, яка першою вийшла на барикади проти правлячого режиму у своїй країні, студенти-українці 5 курсу факультету журналістики Київського державного університету мали намір відмовитись брати участь у демонстрації з нагоди 39-ої річниці так званої жовтневої соціалістичної революції у СРСР⁹. Щоб якось розрядити обстановку, ЦК Компартії України рекомендував вислати з Києва угорських студентів, які, на його погляд, були збудником негативної громадської думки. Так, у лютому 1957 року були позбавлені права навчатися в СРСР студент п'ятого курсу лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії Валішек Золдан, Дьєрдь Чабі з Київського політехнічного інституту, Михайл Конда з Харківського автодорожнього інституту. Як інформував керівника партійної республіканської організації Олексія Кириченка секретар Київського обкому КПУ Петро Шелест, згадані студенти «висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоденного Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»¹⁰.

Прискіпливо стежачи за студентством, політичне керівництво та спецслужби республіки прагнули перешкодити утворенню на теренах України різноманітних організацій та груп за прикладом Москви, Ленінграда, інших міст Російської Федерації, які в дні Угорського повстання 1956 року висловлювали свою підтримку повстанцям, рішуче засуджували радянське воєнне втручання, організовували виступи на комсомольських зборах, розповсюджували листівки й прокламації. З метою припинення наростаючої хвилі протестів в Україні правлячий режим удався до випробуваних методів — політичних репресій. Як свідчать архівні документи, у період з 1 жовтня по 14 листопада 1956 року було заарештовано 52 особи з різних куточків України (Станіславської області — 12 чол.; Львівської — 2; Миколаївської — 1; Луганської — 1; Кримської — 1, Тернопільської — 4; Дрогобицької — 7; Закарпатської — 14; Волинської — 5; Запорізької — 3; Харківської — 2)¹¹.

Дорого обійшлася критика радянського вторгнення до Угорщини студентів 5 курсу історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Вадиму Куценку. За погодженням із секретарем ЦК Компартії України А. Скабою його виключили з інституту й «реко-

мендували негайно влаштуватись на роботу у сфері матеріального виробництва»¹².

Під час чекістської операції, 6 листопада 1956 року в Криму були затримані: фельдшер лікарні селища Буча Києво-Святошинського району Київської області Іван Веретильний, що перебував на відпочинку¹³; через 20 днів — робітник м. Гаспра Ялтинського району Кримської області О. Іванов, який «закликав робітників до припинення будівництва, повстання проти радянської влади»¹⁴, а також клепальник Сімферопольської артілі Василь Шмельов, запідозрений у розповсюдженні антирадянських листівок¹⁵. У перший день зими 1956 року в обласному слідчому ізоляторі опинився робітник будівельного управління № 6 м. Сімферополя Л.Д. Золик, який «поширював наклепи» на адресу керівників КПРС¹⁶.

З аналогічними звинуваченнями за ґратами опинився житель Миколаївської області бухгалтер Григорій Глуценко, мешканець Запорізької області слюсар М. Васильченко. У грудні 1956 року у зв'язку з «антирадянським» трактуванням подій в Угорщині на лаву підсудних потрапив слюсар з м. Дрогобич І. Янів¹⁷. У січні 1957 року органами КДБ було заарештовано робітника паровозного депо м. Чоп Закарпатської області, угорця за національністю, С. Пивоварника, провина якого полягала в тому, що він неодноразово висловлював солідарність з угорськими повстанцями, співав угорських пісень¹⁸. Оцінка подій в Угорщині була покладена в основу кримінальних справ робітника з м. Дніпропетровська О. Кулакова, перукаря з м. Болехова Івано-Франківської області Я. Данильчука¹⁹. Трагічні угорські події намагалися осмислити правозахисники, студент Харківського університету В. Біркін²⁰, учитель із Донеччини О. Тихий²¹.

Попри жорсткий пресинг, здійснюваний органами КДБ упродовж тривалого часу, звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок та прокламацій. За інформацією Одеського обкому КПУ в лютому 1957 року в Одесі було виявлено розклеєні листівки з текстом: «Ми проти розправ із революціонерами Угорщини», «Вивести наші війська з Угорщини!»²²

Подолання зростаючих негативних настроїв серед інтелігенції, у молодіжному середовищі у зв'язку з подіями 1956 року в Угорщині залишалося одним із пріоритетних у діяльності органів КДБ УРСР упродовж 1957–1958 років. Так, у службовому документі КДБ при РМ УРСР за грудень 1958 року, присвяченому висвітленню роботи спецслужб з нейтралізації антирадянських елементів, зазначалось: «У результаті вжитих заходів у 1957–1958 рр. вдалось відвернути цілу низку ворожих проявів, і припинена діяльність декількох антирадянських груп, які виникли, голов-

ним чином після ускладнення міжнародної ситуації, коли під впливом подій в Угорщині та Польщі деякі нестійкі елементи стали на ворожий шлях. За цей час викрито 23 антирадянські групи, з яких 18 виникло в 1957 році та 5 груп у 1958 р., з числа учасників яких заарештовано 27 чоловік та 75 чоловік профілаковано. Усього за цей час заарештовано 65 чоловік антирадянських елементів і профілаковано більше 100 чоловік. Учасники викритих та ліквідованих антирадянських груп зводили наклеп на радянську дійсність і здійснювану партією та радянським урядом зовнішню та внутрішню політику, виступали проти керівної ролі партії. Влаштували нелегальні зібрання, на яких обговорювали форми й методи ворожої роботи. Виготовляли й поширювали антирадянські листівки, вели різного роду записи антирадянського змісту. Окремі з них висловлювали погрози на адресу партійно-радянського активу, а також закликали до організації волинок і страйків».

Упродовж 1957–1958 рр. антирадянські групи були викриті:

	1957 р.	1958 р.	Всього
1. Харківська обл.	2	1	3
2. Сталінська	3	1	4
3. м. Київ та Київська область	3	1	4
4. Кримська	2	-	2
5. Дрогобицька	1	1	2
6. Одеська	2	-	2
7. Дніпропетровська	-	1	1
8. Станіславська	1	-	1
9. Луганська	1	-	1
10. Миколаївська	1	-	1
11. Волинська	1	-	1
12. Черкаська	1	-	1 ²³ .

Розмаїття в оцінці угорських подій серед різних соціальних і національних груп населення України змусило політичне керівництво УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. З метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах України були проведені відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди, мітинги трудящих, на яких виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки й культури. У дні національно-демократичної революції в Угорщині тільки в м. Хмельницькому було проведено понад 100 мітингів, у

Кам'янець-Подільському — більше 60 партійних зібрань. З перших днів Угорського повстання до прикордонних областей, зокрема до Закарпатської області, де проживало багато угорців, був направлений секретар ЦК КПУ Микола Підгорний з групою відповідальних працівників ЦК, а до Львова — член Президії ЦК Михайло Гречуха²⁴. Однак не завжди партійним функціонерам на місцях вдавалося до кінця дотриматися розробленого ідеологічним апаратом ЦК КПУ сценарію роз'яснювальної роботи серед робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів, молоді на покращення «політичної пильності», «зміцнення дружби народів СРСР та всіх країн соціалістичної співдружності». Під час обговорення на ініційованих «зверху» зборах подій в Угорщині траплялись випадки, коли представники творчої інтелігенції свідомо піднімали питання розвитку національної культури.

Відкриті виступи української інтелігенції на захист рідної мови, на тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині, спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми в національно-культурній сфері. Вище політичне керівництво республіки рекомендувало партійним, радянським установам, органам суду, прокуратури проводити свою діяльність мовою, залежно від національного складу населення. Міністерствам та відомствам, у віданні яких перебували середні та вищі навчальні заклади, була дана вказівка покращити ситуацію із забезпеченням підручниками та посібниками українською мовою. Мовний фактор мали враховувати і місцеві органи народної освіти, які в разі наявності дітей, бажаючих навчатися українською мовою, повинні були відкривати відповідні школи або паралельні українські класи в російських школах.

Невдовзі «з метою активізації роботи верств інтелігенції» ЦК КПУ прийняв постанову про заснування ряду україномовних видань. Серед них: «Український історичний журнал», «Український філологічний журнал», «Театр і кіно», «Український економічний журнал», «Українська радянська музика» та ін. Під впливом угорських подій ЦК КПУ активізував роботу місцевих партійних та радянських органів з виконання планів житлового будівництва та інших соціальних програм для населення.

Водночас, антикомуністичне повстання в Угорщині, зростання невдоволення в самому СРСР спонукало вище політичне керівництво країни вдатися до поступового згортання процесу дедалізації радянського суспільства, до прийняття рішень, які перекривали шлях до плюралізму думок і поглядів. Політичним підсумком 1956 року, що розпочався XX з'їздом, став лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 року «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок

антирадянських ворожих елементів», підготовлений спеціальною комісією під головуванням Л. Брежнєва. Можна припустити, що схвалені в грудні 1956 року документи дозволили партійним організаціям, правоохоронним органам подолати породжену ХХ з'їздом розгубленість, націлити їх на рішучу боротьбу з неконформістськими силами.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф. 1, оп. 11, спр. 42, арк. 46–56.

² Там само.

³ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 9, арк. 59.

⁴ Там само, арк. 16.

⁵ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 9, 11–12.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 4250, арк. 364.

⁷ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 9.

⁸ Там само, арк. 12.

⁹ Там само, спр. 9, арк. 51.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 26–27.

¹¹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 29.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5141, арк. 2–3.

¹³ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 34.

¹⁴ Там само, арк. 18.

¹⁵ Там само, арк. 15.

¹⁶ Там само, арк. 19.

¹⁷ 58–10. Надзорные производства прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог март 1953–1991. Москва, 1999. С. 262–263.

¹⁸ Там само. С. 267.

¹⁹ Там само. С. 273, 275.

²⁰ Архів УСБУ в Харківській області, спр. 034363, т. 1, арк. 97.

²¹ Архів УСБУ в Донецькій області, спр. 31729-ФП, т. 8, арк. 156.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 48–49.

²³ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 11, спр. 42, арк. 356–358.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 53, оп. 1, спр. 91, арк. 259.

REFERENCES

1. *Nadzornye proizvodstva prokuratury SSSR po delam ob antisovetskoj agitacii i propagande. Annotirovannyj katalog mart 1953–1991.* (1999). Moskva [in Russian].